

Gabriel Szuster

UNIwersytet PEDAGOGICZNY IM. KEN W KRAKOWIE

TAJNA SZKOŁA W *GENERALGOUVERNEMENT* 1939–1945. STUDIUM PRZYPADKU — GMINA KRZESZOWICE

Abstract

Education in Poland during the German occupation (1939–1945) was divided into two streams: legal teaching under Nazi supervision (elementary and vocational schools only) and underground teaching covering elementary as well as high school education, including the matura exam. Both streams ran simultaneously. This study examines underground teaching in Krzeszowice, a small town c. 20 kilometers to the west of Cracow, using the method of a case study. The aim of the paper is to prove that the microscale of Krzeszowice reflects the macroscale of bigger cities, such as Cracow and Rzeszów. As we can observe, the structure of underground teaching in a small community of Krzeszowice was identical to one in the big urban centres.

Key words: World War II, underground teaching, Krzeszowice, General Gouvernement, teaching, socio-history
Słowa kluczowe: II wojna światowa, tajne nauczanie, Krzeszowice, Generalne Gubernatorstwo, nauczanie, socjohistoria

STAN BADAŃ I PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

Oświata w Małopolsce¹ w latach okupacji zarówno tajna, jak i jawna doczekały się wielu publikacji w formie monografii², jak i artykułów³. Materiał badawczy dotyczą-

¹ Składają się na nią powiaty od Bielska-Białej, aż po Krosno, Leszno i Sanok. Kieruję się tutaj pojęciem Małopolski, jakiego użyli w swojej pracy: J. Chrobaczyński, W. Kruczek, *Nauczyciele małopolscy. Portret zbiorowy 1939–1945*, „Prace monograficzne AP” nr 389, Kraków 2004.

² Por. np. *Alma Mater w podziemiu. Kartki z dziejów tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941–1945*, red. M. i A. Zarębowie, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1964; J. Krasuski, *Szkolnictwo i oświata w Polsce w latach 1939–1945*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kielce 1975; J. Chrobaczyński, *Szkolnictwo Krakowskie w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1993; tenże, *Tajna szkoła w okupowanym Krakowie 1939–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.

³ Por. np. szereg artykułów (których części będę używał w niniejszym opracowaniu), [w:] „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”. Materiały do dziejów oświaty w okupacji hitlerowskiej (1939–1945) na terenie Podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego” („Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”).

cy szkolnictwa w okresie okupacji, na terenie Podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego⁴, zebrany i opracowany został w większości przez krakowski oddział PAN, który w 1958 r. z inicjatywy Komisji Nauk Pedagogicznych rozpoczął pracę nad tym zagadnieniem. Z Komisji wyłoniono Podkomisję Historii Oświaty (działającą w latach 1961–1971). Kierownictwo nad nią objął Wincenty Danek, zastępcą został Włodzimierz Gałeczki, a sekretarzem Ignacy Jakubiec. Wszyscy oni brali aktywny udział w tajnym nauczaniu w czasie okupacji. Owocem systematycznej pracy Komisji było wydawnictwo ciągłe pt. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”⁵.

Materiał zebrany przez tę Komisję, przechowywany jest obecnie w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie (ANPANiPAU)⁶ i stanowi znaczącą podstawę źródłową niniejszego artykułu. Ponadto wykorzystałem także dokumenty przechowywane w Archiwum Zarządu Głównego ZNP w Warszawie (AZGZNP)⁷, Muzeum im. Mazarakich w Chrzanowie (MCh)⁸ oraz w Zbiorach Stowarzyszenia Miłośników Ziemi Krzeszowickiej (ZSMZK)⁹.

CZAS I PRZESTRZEŃ — KRESSENDORF JAKO SIEDZIBA HANSA FRANKA

Cezury czasowe przyjęte przeze mnie są dość oczywiste — przypadają bowiem na lata wojny i okupacji. Warto dodać, że część badaczy, jako początek tajnego nauczania przyjmuje listopad 1939 r., a dokładnie dwa wydarzenia: z 6 listopada, kiedy aresztowano profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego i innych szkół wyższych (tzw. *Sonderaktion Krakau*) oraz 21 listopada, czyli dzień zamknięcia szkół ogólnokształcących w Krakowie (zarządzeniem szefa dystryktu krakowskiego). Można by również wskazać datę 9 listopada, czyli aresztowanie nauczycieli krakowskich szkół średnich (tzw. *Zweite Sonderaktion Krakau*)¹⁰. Wiązało się to z polityką okupacyjną, która miała na celu wyniszczenie inteligencji oraz ograniczenie możliwości edukacyjnych. Działalność tajnej szkoły, była jednym z pierwszych przejawów walki (postawy oporu środowiska nauczycieli, uczniów i rodziców) z władzami okupacyjnymi.

Wydarzenia 1940 r. przyniosły ogromną zmianę w działalności podziemnej oświaty. Przełomowe znaczenie miała klęska Francji, która uzmysłowiła społeczeństwu polskiemu (i nie tylko), że wojna potrwa znacznie dłużej niż to początkowo przewidywano. Nale-

⁴ Z metodologicznego punktu widzenia zakres terytorialny jest niesłychanie ważny. Okręg ten nie pokrywał się z dystryktem krakowskim utworzonym w ramach Generalnego Gubernatorstwa, który to dotyczył szkolnictwa jawnego. Podziemny Okręg Szkolny Krakowski był nieco większy, obejmował dodatkowo powiaty południowej kielecczyny, wchodzące w skład dystryktu radomskiego. Ponadto w zasięgu Okręgowego Biura Szkolnego w Krakowie (o którym poniżej), pozostawały powiaty włączone do III Rzeszy, a były nimi: bialski z Oświęcimiem, wadowicki z Suchą Beskidzką, zachodnia część powiatu olkuskiego oraz kluczowy dla niniejszych rozważań powiat chrzanowski. Por. J. Chrobaczyński, W. Kruczek, *Nauczyciele...*, s. 23.

⁵ *Od redakcji*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XLVI (1992).

⁶ Por. ANPANiPAU, Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w Latach Okupacji Hitlerowskiej (ZBDO), sygn. K II-17.

⁷ Por. AZGZNP, Akta Związku Nauczycielstwa Polskiego z lat 1945–1981 (AZNP), *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101, (materiał bez paginacji).

⁸ MCh, Zespół dokumentów i opracowań z okresu okupacji dotyczących Chrzanowa i okolic (Zdio), sygn. MCh-S/2569/1-3.

⁹ ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, (materiał bez sygnatur).

¹⁰ J. Chrobaczyński, *Tajna szkoła...*, s. 35, 54–55.

zało zatem nie tylko zintensyfikować działania, ale nastawić się na ich długofalowość. Zauważmy również, że w roku tym powołano Delegaturę Rządu RP na Kraj. Składową częścią Delegatury był, utworzony jesienią tegoż roku, Departament Oświaty i Kultury kierowany przez Czesława Wycecha, późniejszego ministra oświaty¹¹.

Zasięg terytorialny jest z metodologicznego punktu widzenia znacznie trudniejszy do określenia niż chronologiczny. Krzeszowice przed wojną należały do powiatu chrzanowskiego, który w wyniku podziału ziem zdobytych przez Niemców został częściowo włączony do Trzeciej Rzeszy (*Provinz Schlesien*). Tereny powiatu, a w tym Krzeszowice, które nie zostały wcielone, weszły w skład nowo utworzonej jednostki podziału administracyjnego, jakim było Generalne Gubernatorstwo na okupowanych ziemiach polskich (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*) — GG. Ten twór administracyjny został powołany dekretem Hitlera z 12 października 1939 r. Natomiast 24 lipca 1940 r. gubernator Hans Frank usunął z nazwy określenie *für die besetzten polnischen Gebiete*. Miało to symbolizować ustabilizowanie sytuacji prawno-administracyjnej na tym terenie¹².

Konsekwencją tych decyzji dla Krzeszowic był pobliski kordon graniczny, biegnący od Ostrężnicy, przez Dulową i Grojec ku Wiśle¹³. To znacząco zmieniło życie ludzi, którzy znaleźli się po dwóch stronach granicy, a przede wszystkim w dwóch różnych strefach okupacyjnych. Ponadto, krzeszowicki pałac Potockich, został wybrany przez Hansa Franka na letnią rezydencję. Zaś nazwę miasta, przemianowano na *Kressendorf*. Jak wspominał Kazimierz Wyka, Frank osobiście wizytował Krzeszowice wiosną 1940 r., po czym przystąpiono do prac remontowych w pałacu¹⁴. Otwarcie nowej siedziby odbyło się już pół roku później, w sposób bardzo wystawny, dość wspomnieć, że z tej okazji gościł tam nazistowski *establishment*, reprezentowany m.in. przez Hermana Göringa oraz Josepha Goebbelsa¹⁵.

Te okoliczności w diametralny sposób zmieniły politykę i praktykę okupacyjną w mieście. Wymusiły bowiem na władzach niemieckich stworzenie tam nie tylko bezpiecznego, ale i komfortowego miejsca dla nowego gospodarza pałacu. W Krzeszowicach działała *Blaue Polizei*, *Sonderdienst* oraz *SS*¹⁶, a w lipcu 1943 r. zainstalowała się tam również placówka *Gestapo*, której komendantem został Niemiec nazwiskiem Neuman¹⁷.

W niniejszym opracowaniu, badania swoje skupiam na obszarze miasta Krzeszowice oraz otaczających je miejscowości, które obecnie tworzą gminę Krzeszowice. Taki podział sankcjonują dane spisowe, niemieckiego Urzędu Statystycznego z marca 1943 r., które zawierają dwie jednostki spisowe: *Kressendorf Stadt* oraz dziewiętnaście miejscowości¹⁸.

¹¹ Tamże, s. 103–104.

¹² K. Grünberg, B. Otręba, *Hans Frank na Wawelu*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Włocławek 2001, s. 48.

¹³ Por. Biblioteka Jagiellońska, Zbiory Kartograficzne, *Mapa Dystryktu Krakowskiego*, sygn. M40/51; *Ziemia chrzanowska i Jaworzno. Monografia*, pod red. J. Lewandowskiej, Kraków 1969, s. 177.

¹⁴ K. Wyka, *Życie na niby*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985, s. 196.

¹⁵ K. Grünberg, B. Otręba, *Hans Frank...*, s. 189–190.

¹⁶ F. Kiryk, U. Kryszałowicz, *Rzemiosło krzeszowickie na tle dziejów wsi i miasta. W stulecie Cechu Rzemiosł Różnych w Krzeszowicach 1885–1985*, Cech Rzemiosł Różnych, Krzeszowice 1986, s. 102.

¹⁷ A. Fajarski, *Kronika miasta Krzeszowic 1939–1945*, Ruch Trzeciej Rzeczypospolitej, Krzeszowice 1993, s. 27.

¹⁸ Były nimi: Czerna, Dębnik, Dubie, Filipowice, Frywałd, Miękinia, Nawojowa Góra, Nowa Góra, Paczółtowice, Rudno, Sanka, Siedlec, Tenczynek, Wola Filipowska, Zalas, Żary, Czatkowice, Zbik oraz dodatkowo Psary. Brak tu tylko dwóch miejscowości czyli Ostrężnicy i Łanów, ponieważ biegła tam gra-

W znaczącym stopniu podział ten pokrywa się z obecnym obszarem wspomnianej gminy¹⁹. Problem okupacji na terenie Krzeszowic jest znacznie szerszy i oprócz polityki obejmuje również szereg spraw społecznych, w tym różnorodne postawy, od podpisania *Deutsche Volksliste*²⁰ aż do ukrywania Żydów²¹. Wśród tych postaw ważną rolę odgrywało tajne nauczanie, a właściwie szerzej — tajny system oświatowy²².

Od początku okupacji miasto było silnym ośrodkiem edukacyjnym, w którym tajne nauczanie rozpoczęto samorzutnie. Warto zauważyć, że takowe działanie podejmowano przede wszystkim w miejscowościach, gdzie przed wojną były już szkoły średnie, co zapewniało zaplecze osobowe do konspiracyjnej edukacji. W Krzeszowicach nie było takiej placówki, a mimo to, jak już wspomniałem, działalność rozwijała się bardzo dobrze²³.

W *Kressendorf* powstała Gminna Komisja Oświaty i Kultury (GKOiK) — o czym szerzej piszę poniżej²⁴. Działalność tej jednostki pozwala na wyodrębnienie właśnie tego terenu do badań szczegółowych. Dlatego też sensowne wydaje się użycie metody „studium przypadku” (*case study*). Jest to bowiem jedna z ciekawszych metod poznania procesu historycznego pozwalająca w sposób szczegółowy spoglądać na ciągłość i zmianę w mikroskali. Szczególnie widoczne jest to, gdy mówimy o małych społecznościach, które mają specyficzny charakter oraz relacje międzyludzkie. Posłużyłem się również socjohistorią, aby przeanalizować grupę zawodową, którą byli nauczyciele z tego terenu. W założeniu metoda ta łączy warsztat naukowy historyka i socjologa, aby ukazać pewne cechy typowe z zakresu problematyki społecznej. W tym celu stworzyłem z kolei kwestionariusz pytań, który umożliwił poddanie analizie grupy ze względu na płeć, pokoleniowość, wykształcenie itd.

SZKOŁA JAWNA W *GENERALGOUVERNEMENT* — PODSTAWOWE PROBLEMY

Punktem wyjścia do tych rozważań jest zrozumienie, czym tak naprawdę była katastrofa państwa i społeczeństwa w 1939 r. Oprócz tego, że wrześnie i październikowe wydarzenia były bez wątpienia wojną obronną (powszechnie używane miano kampanii nie jest uzasadnione z merytorycznego punktu widzenia), były też momentem, kiedy

nica pomiędzy *Provinz Schlesien* a GG. Por. *Amtliches Gemeinde — und Dorf Verzeichnis für das General Gouvernement auf Grund der Summarisch en Bevölkerungsbstandsaufnahme am 1. März 1943*, Krakau 1943, s. 23.

¹⁹ Miejscowościami tymi są: Czerna, Dębnik, Dubie, Filipowice, Frywałd, Miękinia, Nawojowa Góra, Nowa Góra, Łany, Ostrężnica, Paczółtowice, Rudno, Sanka, Siedlec, Tenczynek, Wola Filipowska, Zalas, Żary oraz dwa osiedla które kiedyś były osobnymi wsiami: Czatkowice i Żbik, por. http://www.krzeszowice.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=2926&Itemid=530 (dostęp: 11.04.2015).

²⁰ Por. Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr), Akta Miasta Krzeszowice, *Zarząd Miejski w Krzeszowicach. Działalność Zarządu Miejskiego w okresie okupacji...*, sygn. 29/1654/10 (materiał bez paginacji).

²¹ Por. Listę Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata z gminy Krzeszowice, *Księga Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata. Ratujących Żydów podczas Holocaustu. Polska*, red. I. Gutman, Fundacja Instytut Studiów Strategicznych, Kraków 2009, s. 83, 96, 198, 269, 522, 702.

²² Szerzej, G. Szuster, *Słownik biograficzny więźniów KL Auschwitz-Birkenau z gminy Krzeszowice*, Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Krzeszowickiej, Krzeszowice 2014, s. 7–20.

²³ Por. S. Gałęda, *Tajne nauczanie na terenie powiatu krakowskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 1, 1961, s. 19.

²⁴ L. Harabas, *Szkolnictwo polskie jawne i tajne w powiecie chrzanowskim w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 17, 1974, s. 51.

złudna pewność i nadzieja (wyrażana hasłem *nie oddamy guzika*) zderzyły się z okupacyjną *realpolitik*. To, co się wtedy stało, patrząc przez pryzmat postaw i zachowań, można by nazwać *syndromem września*. W pierwszych dniach wojny charakteryzował się on masowym exodusem ludności oraz wszechobecnym strachem i niepewnością jutra. W późniejszym okresie dominującą była postawa przetrwania, ale także, w taki czy inny sposób — walki²⁵. Trafnie zobrazował to wspomniany już Kazimierz Wyka tytułem swojej książki *Życie na niby*²⁶.

Pierwszy okres okupacji — do 26 października, czyli podziału GG na dystrykty (*district*) i powiaty (*kreis*), nazywa się w historiografii mianem zarządu wojskowego, który był ukierunkowany na potrzeby działań wojskowych i militarnych. Warto wspomnieć, że do Krzeszowic wojska niemieckie wkroczyły już 5 września²⁷. Równocześnie z rozbudowywaniem niemieckiej administracji, władze okupacyjne zaczęły kształtować politykę oświatową dla narodu polskiego. Był to jeden z kluczowych elementów doktryny nazizmu. Zakładał, że Polacy mieli stanowić wyłącznie tanią siłę roboczą posiadającą podstawową umiejętność czytania i pisania. Z nauki miały zostać wykreślone przedmioty, takie jak: literatura, geografia czy historia, które mogłyby rozbudzać patriotyzm. Również w Krzeszowicach podjęto takie działania, które miały na celu przede wszystkim wynarodowienie (zmiany w szkolnictwie, usuwanie polskich nazw ulic, prasa niemiecka, język niemiecki itp.²⁸). Podstawę kształcenia miała stanowić ludowa szkoła powszechna²⁹. Hans Frank zezwolił również na działanie szkolnictwa zawodowego³⁰. Znamiennym działaniem było, wspomniane już, zamknięcie szkół średnich oraz uniwersytetów. Obnażyło to (także i inne działania) zamiary Niemców wobec narodu polskiego³¹.

W GG Niemcy powołali szereg urzędów odpowiedzialnych za politykę kulturalną. Przy urzędzie Generalnego Gubernatora (*Amt des Generalgouverneurs*) utworzono Wydział Spraw Kulturalnych (*Abteilung Kulturelle Angelegenheiten*). Oświatą w tej strukturze zajął się Podwydział Szkolnictwa (*Unterabteilung Schulesse*). Już 15 grudnia 1939 r. utworzono samodzielny Wydział Kultury i Nauczania (*Abteilung Kultur und Unterricht*) znajdujący się przy Urzędzie Szefa Dystryktu, którego kierownictwo objął dr Adolf Watzke. Na poziomie powiatów administracja dopiero się kształtowała. Na najniższym poziomie, organizacja zazwyczaj jest trudna do odtworzenia, ponieważ władze powiatowe wydawały szereg okólników i rozporządzeń, które przekazywano przede wszystkim w formie ustnej.

Już 10 stycznia 1940 r., po naradzie pełnomocników szkolnych, którzy działali przy szefach dystryktów, ustanowiono nowy, trójstopniowy, podział administracji szkolnej: najwyższym był Wydział Spraw Kulturalnych przy urzędzie Generalnego Gubernatora, kolejnym były Wydziały Szkolnictwa w urzędach Szefów Dystryktów (*Abteilung für das Schulwesen*). Natomiast najniżej w organizacji znajdował się urząd Powiatowego (Miej-

²⁵ Szerzej: J. Chrobaczyński, *Postawy, zachowania i nastroje społeczeństwa polskiego w wyniku klęski wrześniowej 1939 roku*, „Studia Historyczne” z. 4 (1995), s. 534–557.

²⁶ K. Wyka, *Życie...*

²⁷ A. Fajarski, *Kronika...*, s. 11.

²⁸ ANKr, Urząd Wojewódzki Krakowski, *Ankieta dotycząca przebiegu działań wojennych i okupacji niemieckiej. Powiat chrzanowski 1946*, sygn. UWII 389, s. 4.

²⁹ J. Chrobaczyński, *Tajne nauczanie na Podkarpaciu 1939–1945*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1987, s. 9–12.

³⁰ Tenże, *Tajna szkoła...*, s. 47.

³¹ Warto wspomnieć, że 19 kwietnia 1940 r., zarządzeniem Hansa Franka powołano w Krakowie Instytut Niemieckiej Pracy na Wschodzie (*Institut für Deutsche Ostarbeit — IDO*), celem badań tej jednostki było ugruntowanie germańskiej obecności na okupowanych ziemiach polskich. Por. tamże, s. 32.

skiego) Rady Szkolnego (*Schulrat*). Był to organ wykonawczy wydziału szkolnictwa dystryktu. Jego głównym zadaniem było wykonywanie wytycznych polityki oświatowej oraz nadzór nad szkołami istniejącymi w powiecie. Ponadto radcy zajmowali się również opieką społeczną, kulturą i propagandą. Co ważne, urzędnik ten miał nieograniczoną władzę i w sposób dowolny mógł interpretować wspomniane wytyczne, stawał się panem życia i śmierci dla nauczycieli i uczniów. Od 1940 r. inspektorowi mieli pomagać polscy urzędnicy szkolni (*Polnische Schulinspektoren*).

Proces kształtowania się niemieckiej administracji szkolnej uregulowało rozporządzenie Franka z marca 1940 r. Wprowadzono w nim pewne zmiany w hierarchii urzędów zajmujących się szkolnictwem, jednak w dalszym ciągu najniższy szczebel pozostawał bez zmian³².

Uruchamianie jawnych szkół narażało wielu problemów, głównie lokalowych, ponieważ przedwojenne budynki tych placówek, były przeważnie przeznaczane na inne cele³³. Identyczna sytuacja anektowania budynków należących do instytucji oświaty miała miejsce na omawianym terenie tzw. ziemi krzeszowickiej. W budynku szkoły powszechnej w Krzeszowicach umieszczono administrację niemiecką, w szkole w Ostrężnicy Straż Graniczną (*Grenschutz*), w Siedlcu urządzono koszary dla *Hitlerjugend* i żandarmerii, zaś w Paczółtowicach magazyny zbożowe i koszary dla żandarmerii³⁴. W wyniku tych działań, np. w Krzeszowicach w latach 1944–1945, zajęcia szkolne odbywały się w starej plebanii czy w mieszkaniach pożydowskich, a także na strychach oraz w altanach³⁵.

Znaczącym problemem dla jawnej oświaty był brak podręczników oraz, co rozumiałe, pomocy dydaktycznych, gdyż Niemcy systematycznie je niszczyli, obawiając się ich wykorzystywania w nielegalnym nauczaniu³⁶. Dotyczyło to głównie szkoły powszechnej. Tę lukę niemieckie władze postanowiły wypełnić (od roku szkolnego 1940/1941) czasopiśmie „*Ster*”, pod redakcją Feliksa Burdeckiego, do którego prenumerowania szkoły zostały zobligowane³⁷. Wartość dydaktyczna owego pisemka była bardzo niska. Zawierało ono mieszaninę artykułów z przedwojennych czasopism dla dzieci³⁸. Analizując ankiety zebrane przez Zarząd Główny ZNP, możemy zaobserwować, że taka sama sytuacja miała miejsce także w interesujących nas szkołach³⁹.

W okolicach Krzeszowic młodzież szkolna była zmuszana przez władze okupacyjne do zbierania ziół. Miało to miejsce w Nawojowej Górze, Ostrężnicy, Paczółtowicach,

³² Por. Tenże, *Tajne nauczanie...*, s. 12–18.

³³ Tamże, s. 19.

³⁴ ANPANiPAU, ZBDO, *Sprawozdania i wspomnienia*, sygn. K II-17, j. W/5/II, s. 59-61. Problem ten dotyczył również innych szkół, np. szkoły powszechnej w Czernej, gdzie budynek został zajęty przez wojsko, tak samo działo się w Zakładzie ks. Siemaszki, gdzie dzieci musiały uczyć się w świetlicy, w szkole w Filipowicach także, okresowo, zakwaterowano wojsko (1941 i 1944 r.), podobnie było w Rudnie, Tenczynku, Woli Filipowskiej, Zalesiu. Szerzej, AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101, (materiał bez paginacji).

³⁵ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101, (materiał bez paginacji); por. *Materiał do historii Publicznej Szkoły Powszechnej za okres od 1939 r. do 1945 r.*

³⁶ E.C. Król, *Sprawa podręczników i pomocy naukowych w jawnym szkolnictwie polskim w Generalnej Guberni w latach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 4, 1977, s. 397.

³⁷ J. Chrobaczyński, *Tajna szkoła...*, s. 97–99.

³⁸ Por. np. „*Ster*” nr 1 (1943/1944).

³⁹ Nie podaje tutaj konkretnych szkół ponieważ w większości z nich niszczone: podręczniki i pomoce szkolne. Por. AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101 (materiał bez paginacji).

Sance, Frywałdzie. Oprócz tego uczniowie i nauczyciele byli wykorzystywani do wykonywania prac ziemnych (w Krzeszowicach i Woli Filipowskiej). Z analizy dokumentów wynika również, że w miesiącach zimowych (od stycznia do marca) nauka była zakazana, a nauczyciele zmuszeni byli do pracy na rzecz władz okupacyjnych, głównie do pracy w Magistracie (dotyczyło to pedagogów z Krzeszowic, Nowej Góry, Paczółtowic, Rudna, Woli Filipowskiej, Siedlcu i Miękinii)⁴⁰.

TAJNE NAUCZANIE — WPROWADZENIE DO ZAGADNIENIA

Czym zatem było tajne nauczanie? To podstawowe pytanie, na które można by odpowiedzieć w różnoraki sposób. Z pewnością była to forma walki o wartości, ale przede wszystkim postawa części społeczeństwa, której aktorami byli przedwojenni nauczyciele i uczniowie, ale i w niemalym stopniu również rodzice. Główną rolę odgrywał jednak nauczyciel, który częstokroć wykazywał się postawą korczakowską. Tajne nauczanie, a w zasadzie okupacja, wykreowały specyficzny rodzaj ucznia, który wiedział po co przychodzi na lekcje. Młodzież zdawała sobie sprawę, że nauka była nie tylko procesem, ale przede wszystkim postawą — walką. Zwróćmy uwagę, że dzieje się to w momencie, kiedy w społeczeństwie zostaje całkowicie zachwiana hierarchia wartości⁴¹. Tajne nauczanie, a szerzej konspiracja oświatowa, była znaczącą częścią polskiego państwa podziemnego. Rozpatrywać ją można na dwóch płaszczyznach: działania mającego na celu podtrzymanie morale narodu, czyli *na teraz* oraz *na później*: przygotowania młodzieży do odbudowy państwa polskiego⁴².

Kolejnym, ważnym pytaniem badawczym, jest to, jakimi motywami kierowali się nauczyciele podejmujący się tajnego nauczania? Po pierwsze, o czym już wspominałem, była to motywacja emocjonalna i obrona przed wynarodowieniem. Ważny też pozostawał kontekst polskości. Po drugie, tajne nauczanie było formą walki — czynnego oporu. Co ważne, istniały także motywy racjonalne, czyli przygotowanie młodzieży do pracy w wolnej Polsce, a dzięki temu, podtrzymanie nadziei na odzyskanie niepodległości wyrażające się w haśle: *Słoneczko wyżej Sikorski bliżej*⁴³.

Aby w pełni zrozumieć, czym było tajne nauczanie musimy przyjrzeć się formom tego kształcenia. Jedną z nich było tzw. nauczanie kadłubowe, czyli przemykanie treści zakazanych w trakcie zajęć na lekcjach jawnych. Było to o tyle ryzykowne, że nauczyciel stawał się łatwym celem denuncjacji. Najpełniejszą formą było tzw. kształcenie normalne, czyli uczestnictwo w kompletach lub na lekcjach indywidualnych. Zakładano przerabianie jednej klasy w ciągu roku, pomijając zajęcia wychowania fizycznego oraz rysunku. Liczba godzin musiała stanowić co najmniej połowę tych wskazanych w przedwojennych programach nauczania. W tym wypadku nauczycielami powinny być osoby z odpowiednimi kwalifikacjami. Kolejną formą było nauczanie skrócone, polegające na przerabianiu materiału jednej klasy w okresie co najmniej pięciomiesięcznym, nieprze-

⁴⁰ Por. AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”* pow. Chrzanów..., sygn. 24/101 (materiał bez paginacji).

⁴¹ Szerzej: J. Chrobaczyński, *Nauczyciel i uczeń w tajnym nauczaniu. System dydaktyczno-wychowawczy konspiracyjnego szkolnictwa w okupowanej Polsce*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 18, 1995, s. 17–24.

⁴² Szerzej: J. Chrobaczyński, W. Kruczek, *Nauczyciele...*, s. 14–23.

⁴³ J. Chrobaczyński, *Tajna szkoła...*, s. 74.

kraczącym roku. Zostało to przygotowane z myślą o młodzieży, która miała zaległości w nauce w stosunku do swojego rocznika. Występowało również nauczanie wszystkich przedmiotów przez jednego nauczyciela, co oczywiście wiązało się z brakiem odpowiednich kwalifikacji tegoż pedagoga. Ostatnią formą było kierowane samouctwo polegające, jak nazwa wskazuje, na spotkaniach ucznia z nauczycielem tylko co jakiś czas w celu konsultacji czy kontroli postępów w nauczaniu. Na marginesie należy dodać, że formy te, w dużej mierze odnoszą się do szkoły średniej (gimnazjum i liceum), jednakowoż część z nich zapewne była używana także w szkole powszechnej. Ponadto, tylko uczestnicy kształcenia normalnego byli uprawnieni do zdawania egzaminów końcowych. Pozostali zdawali egzaminy tak, jak przedwojenni uczniowie eksternistyczni⁴⁴.

Wdrożenie tajnego nauczania na terenie Małopolski było trudniejsze niż na innych terenach GG. Wynikało tego z tego, że w zaborze austriackim nie było takich tradycji (ani potrzeb), jakie były np. w Królestwie Polskim, gdzie od początku XX w. istniał tzw. Latający Uniwersytet. Tutaj wszystko trzeba było opracować całkowicie od nowa.

Nieco wcześniej niż niemiecki aparat oświatowy powstały organizacje polskie, które stały się z czasem załączkiem konspiracji. W tym wstępnym okresie, 9 września w Krakowie powstała Tymczasowa Komisja Szkolna licząca ponad 20 osób. Na jej czele stanął rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego prof. Tadeusz Lehr-Spławiński. Opierając się na wezwaniu niemieckich władz do powrotu do normalnych zajęć, komisja przystąpiła do otwierania szkół. Przykład ten rozprzestrzenił się na okoliczne miejscowości. Działała ona jawnie w okresie kiedy istniał zarząd wojskowy, czyli do końca października 1939 r. Jednak aresztowanie profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego spowodowało zejście Komisji do podziemia i zawieszenia działalności z początkiem 1940 r. Kolejnym ośrodkiem kierowniczym, (działającym od samego początku w konspiracji) była delegatura Komisji Oświecenia Publicznego (KOP)⁴⁵ w podziemnym Okręgu Szkolnym Krakowskim. Pracami tej delegatury, kierował Włodzimierz Gałęcki, były naczelnik Wydziału Szkół Średnich i Ogólnokształcących Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Zasięg jej działalności, obejmował województwo krakowskie, z wyjątkiem powiatów włączonych do III Rzeszy, oraz województwo kieleckie, z wyjątkiem Radomia i powiatów sąsiednich. Członkowie komisji w terenie propagowali konspiracyjną działalność edukacyjną jako formę walki z okupantem. Aby znaleźć poparcie w społeczności nauczycieli, Gałęcki, powołał Okręgową Komisję Porozumiewawczą Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich. Zaczęła ona działać już pod koniec lutego 1940 r., jednak ograniczała się tylko do szczebla szkół średnich. Przełomowym momentem w historii tajnego nauczania na tym terenie było powołanie do życia Okręgowego Biura Szkolnego⁴⁶ (OBSz), którego kierownikiem został Jan Smoleń, działacz ludowy. Powstało ono jesienią 1940 r., co było związane z przybyciem do Krakowa wspomnianego już Czesława Wycecha, dyrektora

⁴⁴ W. Gałęcki, *Oświata w latach okupacji*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 1, 1961, s. 14–15.

⁴⁵ Powstała ona z inicjatywy Rady Głównej Politycznej Służby Zwycięstwu Polski. Celem jej było kierowanie oświatą na terenach wcielonych i GG. Jej pracami kierował, do aresztowania w lipcu 1940 r., były wiceminister Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Kazimierz Piernacki. Po nim funkcje te przejął Tadeusz Kupczyński. Por. J. Chrobaczyński, *Tajna szkoła...*, s. 65.

⁴⁶ Jego oficjalna nazwa brzmiała: Okręgowie Kierownictwo Oświaty i Kultury.

Departamentu Oświaty i Kultury⁴⁷ przy Delegaturze Rządu RP na Kraj⁴⁸. Powstanie OBSz nie zostało skonsultowane z podziemnymi władzami oświatowymi, jak chociażby KOP⁴⁹. Swoją pracę Biuro rozpoczęło od wydania odezwy do nauczycieli, uświadamiając im jak ważną rolę pełni konspiracja oświatowa⁵⁰.

TAJNA SZKOŁA W GMINIE KRZESZOWICE — CASE STUDY

Z końcem 1941 r., na wniosek OBSz, została powołana w Wieliczce Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury (PKOiK), na czele której stanął, ważny dla historii Krzeszowic, Walerian Naturski. Jak sam wspominał:

[...] przybywa do mnie z Krakowa, w towarzystwie kol. Piętaka, kol. mgr Jakubiec Ignacy z propozycją zorganizowania tajnego nauczania w ramach T.O.N. Propozycję przyjąłem z radością, gdyż w ten sposób moja dotychczasowa praca mogła zostać zweryfikowana przez władze szkolne podziemne, rozbudowana i objąć wszystkie typy szkół i młodzież starszą⁵¹.

Oprócz tego stanowiska, Naturski, zarządzał także szkolnictwem powszechnym i doksztalającym, a członkami PKOiK byli również: Stanisława Gawęda, odpowiedzialny za szkolnictwo średnie, ogólnokształcące i zawodowe oraz Józef Celiński, który zajmował się oświatą pozaszkolną i opieką społeczną. Łącznikiem pomiędzy OBSz a PKOiK był Ignacy Jakubiec. Terenem jej działalności był przedwojenny powiat krakowski oraz wschodnia część powiatu chrzanowskiego, tj. cztery gminy: Krzeszowice-miasto, Krzeszowice-wieś, z szesnastoma gromadami, Tenczynek z sześcioma gromadami i Nowa Góra z pięcioma gromadami. Warto pamiętać, że powiat krakowski był szczególnie, ze względu na swoje położenie pomiędzy ziemiami należącymi do III Rzeszy a GG. Łącznikiem pomiędzy tą komisją, a terenami wcielonymi był Franciszek Dendura⁵². Jednym z głównych zadań powierzonych Naturskiemu było powoływanie GKOiK, przy uwzględnieniu aktualnego stanu administracyjnego, wprowadzonego przez Niemców.

Dla ułatwienia prac PKOiK terytorium pozostające w jej zasięgu zostało podzielone następująco: zachodnią część powiatu krakowskiego objął Naturski, południowoschodnią Gawęda, a północnwschodnią Celiński. Powołując GKOiK, wybierano dwóch lub trzech znanych działaczy społeczno-oświatowych z danego terenu, a ich zadaniem było dotarcie do każdej szkoły i ustanowienie tam tzw. mężów zaufania. W niedługim czasie

⁴⁷ Warto zaznaczyć, że silne czynniki działające w tym departamencie były związane z ruchem ludowym oraz z działaczami przedwojennego ZNP, które przyjęło okupacyjną nazwę: Tajna Organizacja Nauczycielska (TON). Por. J. Chrobaczyński, *Tajne nauczanie...*, s. 84.

⁴⁸ I. Jakubiec, B. Chrzan, S. Gawęda, *Kierowniczce ośrodki tajnego szkolnictwa na obszarze podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 11, 1970, s. 17–23, 25.

⁴⁹ B. Chrzan, *Tajne władze oświatowe w powiatach podziemnego Okręgu szkolnego Krakowskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 11, 1970, s. 37.

⁵⁰ I. Jakubiec, B. Chrzan, S. Gawęda, *Kierowniczce...*, s. 31.

⁵¹ ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, *Mój życiorys*, mps, sygn. D.63/852, s. 9.

⁵² ANPANiPAU, ZBDO, *Sprawozdania i wspomnienia*, sygn. K II-17, j. W/5/2, s. 26–27, 33.

cały powiat został pokryty siecią tych komisji⁵³. Na interesującym nas terenie, we wszystkich gminach, powstały GKOiK, z przewodniczącymi (Krzeszowice-miasto: Michalina Cichy-Bicz, Krzeszowice-wieś: Maria Myczkowska, Tenczynek: Ludwik Dubiel z żoną, Nowa Góra: Jan Ryłko)⁵⁴.

Należy także wspomnieć o „akcji letniej” z 1942 r., zwanej również na omawianym terenie „akcją gminną” prowadzoną przez OBSz. Miała ona na celu dotarcie do każdej z gmin i pomoc w organizacji konspiracyjnej oświaty. Ponadto miała scalić już istniejące ogniska tajnego nauczania i uświadomić nauczycieli w bieżącej sytuacji politycznej. Działania te zostały przeprowadzone na ogromną skalę i umożliwiły dotarcie z oświatą do wsi, które dominowały w strukturze społeczno-administracyjnej ówczesnej Polski⁵⁵.

W zakresie programu szkoły powszechnej tajne nauczanie objęło swym zasięgiem Krzeszowice i okoliczne miejscowości⁵⁶. Było ono prowadzone zarówno indywidualnie, jak i w grupach (kompletach). W mieście zajmowały się nim głównie: Michalina Cichy-Bicz, Helena Buciewicz i Maria Myczkowska⁵⁷. Ponadto, wielokrotnie już wspomniany, Walerian Naturski⁵⁸ przewodniczył egzaminom z zakresu szkoły powszechnej.

W Czernej (wieś) tajne nauczanie prowadził Karol Lenert, kierownik tamtejszej szkoły. Na uwagę zasługuje los byłego kierownika, Józefa Ryłki, który za działalność w AK był ścigany przez *Gestapo*. Tajne nauczanie w świetlicy ojców karmelitów bosych, prowadził zakonnik Jerzy Powiertowski. Został on rozstrzelany przez Niemców podczas prac żniwnych w 1944 r. Za udzielenie wsparcia organizacji, w tym samym roku, został również zastrzelony przeor klasztoru Józef Mazurek⁵⁹. W Filipowicach, w szkole powszechnej, tajne nauczanie prowadzili: Janina Surowiec i Ludwik Gasioł. Kierownik szkoły, Tomasz Surowiec, został w 1939 r. dotkliwie pobity za to, że Niemcy znaleźli w piwnicy broń pozostawioną przez wycofujące się Wojsko Polskie⁶⁰. Młodzież z Miękini uczęszczała na tajne komplety do Krzeszowic. Kierownik szkoły Alfred Socha (współpracujący z PPR i AL), przeprowadzał łączników przez granicę⁶¹. W szkole w Nawojowej Górze prowadzono lekcje z polskimi podręcznikami, omawiając tematy zakazane (tzw. nauczanie kadłubowe), częstokroć zlecając naukę samodzielnie⁶². Również w Nowej Górze uczono z przedwojennych podręczników, wedle przedwojennych programów. Lekcje odby-

⁵³ S. Gawęda, *Tajne nauczanie...*, s. 22–23.

⁵⁴ ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, *Mój życiorys*, mps., sygn. D.63/852, s. 10.

⁵⁵ J. Chrobaczyński, W. Kruczek, *Nauczyciele...*, s. 149–150.

⁵⁶ L. Harabasz, *Szkolnictwo...*, s. 51.

⁵⁷ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101 (materiał bez paginacji); por. *Materiał do historii Publicznej Szkoły Powszechnej za okres od 1939 r. do 1945 r.*

⁵⁸ ANPANiPAU, ZBDO, *Sprawozdania i wspomnienia*, sygn. K II-17 j. W/5/2, s. 28.

⁵⁹ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101, (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły Czerna-wieś i Czerna-zakład*; por. MCh, Zdio, sygn. MCh-S/2569/1-3, s. 72.

⁶⁰ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101 (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły w Filipowicach*.

⁶¹ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101 (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły w Miękini*.

⁶² AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji” pow. Chrzanów...*, sygn. 24/101 (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły w Nawojowej Górze*.

wały się w mieszkaniach prywatnych⁶³. Podobna sytuacja była w szkole w Ostrężnicy: nauka odbywała się w mieszkaniach i korzystano z podręczników przedwojennych. Co ciekawe, w ankiecie zapisano, że *pomijano czasy J. Piłsudskiego* [tak w oryginale — G.Sz.]⁶⁴. Natomiast w szkole w Rudnie prowadzono częściowo nauczanie kadłubowe, ale ze względu na niepewny charakter środowiska i bliskość granicy miało ono bardzo ograniczony zasięg. Na terenie Tenczynka działalnością tą zajmowały się siostry zakonne, które realizowały całość programu. Część młodzieży uczęszczała również na komplety do Krzeszowic⁶⁵. Prężnym ośrodkiem tajnego nauczania był Siedlec, gdzie działał nauczyciel Jan Szkarłat. W pełni realizowano tam siedmioklasowy program szkolny, a nawet klas gimnazjalnych, bez łaciny. Ponadto prowadzono tam także kolportaż nielegalnych czasopism i wypożyczalnię zakazanych książek. Nauczanie odbywało się w mieszkaniu nauczyciela lub uczniów. Praca ta obejmowała swym zasięgiem również inne miejscowości, np. Żbik⁶⁶.

Powstanie i aktywność zarówno powiatowych, jak i gminnych komisji w znaczącym stopniu rozwinęło tajne nauczanie poza Krakowem, na tzw. prowincji⁶⁷. Wieś i małe miasta, miały jednak przewagę nad metropolią. Wynikało to z łatwości aprowizacyjnej, co wpływało na podniesienie stopy życiowej zarówno uczniów, jak i nauczycieli. Teren ten miał też jednak swoje wady, polegające na trudności w ukryciu się w małym środowisku.

Po przewyciężeniu pierwszych problemów PKOiK, przystąpiła do organizowania tajnego szkolnictwa na poziomie szkół średnich, również w miejscowościach, w których przed wojną nie było gimnazjów. Ośrodki takie powstały m.in.: w Krzeszowicach i Tenczynku. Można to zjawisko uznać za znanie postępującego w społeczeństwie okupowanym procesu demokratyzacji. Na tle reformy jędrzejewiczowskiej było to zjawisko w edukacji nowe i ważne. Opiekę nad tymi kompletami, w omawianym rejonie, objął dr Wincenty Danek⁶⁸ (ps. Chabetko⁶⁹). Aby ułatwić przeprowadzanie egzaminów na terenie działalności PKOiK, zorganizowano dwie komisje (dla części wschodniej w Wieliczce, a dla zachodniej w Krzeszowicach). Ponadto komisje, obawiając się wyjazdów na egzaminy do

⁶³ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”* pow. Chrzanów..., sygn. 24/101, (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły w Nowej Górze*.

⁶⁴ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”* pow. Chrzanów..., sygn. 24/101, (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły w Ostrężnicy*.

⁶⁵ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”* pow. Chrzanów..., sygn. 24/101, (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły w Tenczynku*.

⁶⁶ AZGZNP, AZNP, *Ankiety: „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”* pow. Chrzanów..., sygn. 24/101, (materiał bez paginacji), por. *Ankiety dotyczącą szkoły w Siedlcu*.

⁶⁷ W. Czarkowska, *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące w tajnym nauczaniu*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 13, 1971, s. 74.

⁶⁸ Urodzony 8 października 1907 r. w Krzeszowicach, przed wojną otrzymał stopień doktora filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pracował w prywatnych gimnazjach w Kolbuszowej, Krakowie i Toruniu. W okresie okupacji hitlerowskiej zajął się organizowaniem tajnego nauczania, a po wojnie zorganizował prywatne gimnazjum i liceum koedukacyjne w Krzeszowicach, był również przewodniczącym tamtejszej Miejskiej Rady Narodowej oraz kuratorem oświaty. W 1956 r. został wybrany rektorem Wyższej Szkoły Pedagogicznej. Walnie przyczynił się do rozbudowy uczelni i powstania nowych kierunków. Zmarł 17 sierpnia 1976 r. i został pochowany na krzeszowickim cmentarzu. Por. Archiwum Uniwersytetu Pedagogicznego, Akta personalne pracowników WSP, Teczka — *Wincenty Danek* (materiał bez sygnatury i paginacji), por. np. *Ankiety personalna*.

⁶⁹ Co ciekawe, taki pseudonim pojawia się tylko w jednym źródle i nie znajduje potwierdzenia gdzie indziej. Por. ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, L. Petek, *Z historii tajnego nauczania na terenie Krzeszowic oraz okolicy w latach okupacji hitlerowskiej*, mps (materiał bez sygnatury i paginacji).

niejszych miejscowości, zalecały przyjazd egzaminowanych do Krakowa, Wieliczki lub Krzeszowic. Wiązało się to z problemami natury lokalowej⁷⁰. Miejsce Krzeszowic w tym systemie wskazuje, iż miasto pełniło bardzo ważną rolę w całej strukturze, co więcej, działały tutaj komisje związane ze szkolnictwem średnim. To była już, bez wątpienia, dość utrwalona struktura systemowa. Stąd uwaga, że analizując problem tajnego nauczania mamy podstawy, by zjawisko to definiować jako tajny system szkolny.

Szczególną rolę w nauczaniu na poziomie szkoły średniej, oprócz wspomnianego dra Danka, odegrali również: dr Kazimierz Wyka, Franciszek Sarnek, Jadwiga Łazińska, Bronisław Grochal, Jan Szkarłat, Klemens Sojka oraz siostry zakonne z Tenczynka⁷¹. Delegatem PKOIK na Krzeszowice w zakresie szkoły średniej był Stanisław Gawęda, natomiast łącznikiem pomiędzy Krzeszowicami a Krakowem został uczeń Józef Morys⁷².

Można by się pokusić o tezę, że tajna szkoła zbliżyła szkołę średnią do wsi, ułatwiając dostęp do edukacji młodzieży wiejskiej⁷³. To było właśnie jedno z istotniejszych ogniw procesu demokratyzacji, zachodzącego w czasie okupacji w społeczeństwie polskim. Jak wiemy, reforma Jędrzejewicza z 1932 r. takowy dostęp znacznie ograniczała i zmonopolizowała dostęp do szkolnictwa średniego, a co za tym idzie i wyższego, tylko dla elit miejskich⁷⁴.

Z tamtego okresu zachowało się niewiele wspomnień uczniów. Z ciekawszych można wymienić informację pozostawioną przez Zofię Kulczycką, która wspominała, że na początku wojny, mając osiem lat, uczęszczała na komplety na Nową Wieś (dzielnica Krzeszowic), gdzie uczyła się w szopie na węgiel, której dach przeciekał tak, że musieli podstawić miednice⁷⁵.

Inna uczennica zapamiętała, że jesienią 1941 r. odbywał się u państwa Wojtowiczów przy ulicy Kościuszki w Krzeszowicach egzamin gimnazjalny pod przewodnictwem Stanisława Gawędy, a członkami komisji byli m.in. Danek i Wyka. Czas na egzamin nie był dobry, ponieważ w mieście było pełno policji i Gestapo, gdyż kilka dni wcześniej wykonano wyroki na kolaborantach. Dlatego egzaminy trwały dwa dni, od rana do wieczora, a uczniowie nie mogli opuszczać budynku przez ten czas⁷⁶. Ukazuje to pod jak silną presją odbywały się tajne zajęcia. Mimo to nie tylko nauczyciele, ale też uczniowie i ich rodzice podejmowali ten trud w imię najwyższych wartości.

Ze wspomnień dowiadujemy się również, że tajne nauczanie było prowadzone głównie w grupach trzy- do sześciuosobowych w lokalach należących do nauczycieli lub uczniów. Z dydaktycznego punktu widzenia oznaczało to przede wszystkim indywidualizację procesu nauczania i dobre efekty w postaci kontroli postępów w nauce. We współczesnej szkole taki stan nie jest możliwy. Oprócz wspomnianego już mieszkania Wójtowiczów, do tych celów udostępniali swój dom Kulczyccy, zamieszkali przy rynku, oraz Kolkowie, mieszkający w budynku kopalni Krystyna w Tenczynku. Nauczanie było

⁷⁰ S. Gawęda, *Tajne nauczanie...*, s. 26–27.

⁷¹ ANPANiPAU, ZBDO, *Sprawozdania i wspomnienia*, sygn. K II-17 j. w/5/II/38 (materiał bez paginacji).

⁷² ANPANiPAU, ZBDO, *Odpowiedzi na kwestionariusze Podkomisji Historii Oświaty PAN-oddział Kraków*, sygn. K II-17 j. W5/I.

⁷³ W. Czarkowska, *Szkolnictwo średnie...*, s. 83.

⁷⁴ Dz. U. 1932 r., nr 38, poz. 389; por. M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1969, Podstawowe akty prawne*, Warszawa 1972, s. 40–41.

⁷⁵ J. Muszyńska-Kulczycka, *Wspomnienia*, [w:] *Krzeszowicki pamiętnik gimnazjalny*, Wydawnictwo Naukowe Akapit, Kraków 2007, s. 47–49.

⁷⁶ ANPANiPAU, ZBDO, *Sprawozdania i wspomnienia*, sygn. K II-17 j. W/5/2, s. 27.

prowadzone również przy ulicy Legionów, były to lekcje muzyki i gry na fortepianie, udzielane przez organistę Ignacego Skołąbę⁷⁷.

Ważną cezurą działalności tajnego nauczania na tym obszarze, był 1 września 1943 r., kiedy to Walerian Naturski został aresztowany i zesłany do KL Auschwitz⁷⁸. Po nim funkcję przewodniczącego PKOİK przejął Stanisław Gawęda⁷⁹. To unaocznia nam, jak niebezpieczną była praca w warunkach konspiracyjnych.

Podobne wydarzenie miało miejsce podczas matury 21 grudnia 1944 r., przeprowadzonej u państwa Kolków, na której obecni byli Stanisław Gawęda, Wincenty Danek i Bronisław Grochal. W trakcie egzaminu doszło do wyspy na skutek denuncjacji. Jedyńm ostrzeżonym, który nie dotarł na miejsce egzaminu był Kazimierz Wyka. Uczniowie zostali wypuszczeni, ale nauczycieli aresztowano i przetransportowano do krakowskiego więzienia przy ulicy Montelupich. Wkraczająca do Krakowa w styczniu 1945 r. Armia Czerwona oswobodziła więźniów, a wśród nich i pedagogów. Co ciekawe zachowała się matura z tamtego egzaminu, pisana przez Eugenię Kulczycką, na temat historycznych granic Polski i sporu międzynarodowego o ich wytyczenie. Maturę tę, zapewne w okresie późniejszym, sprawdził Wincenty Danek. Był to bardzo śmiały i aktualny wtedy temat⁸⁰.

Rejon Krzeszowic należał do bardzo aktywnych terenów pod względem działalności tajnej szkoły. Świadczyć o tym może 14 egzaminów z zakresu „małej” i „dużej” matury oraz szereg egzaminów promocyjnych z zakresu szkoły powszechnej⁸¹.

Rodzi to niezwykle ważne pytanie o sposób finansowania tajnych kompletów? Za naukę oczywiście płacili rodzice uczniów. Jednakże, należy mieć na uwadze, że duża część z nich korzystała z częściowych ulg lub całkowitych zwolnień z opłat. Było to uzależnione od warunków materialnych danej rodziny⁸². Czasem „płacono” też żywnością i produktami.

ANALIZA SOCJOHISTORYCZNA NAUCZYCIELI KRZESZOWICKICH

Ciekawe poznawczo w niniejszych badaniach jest ukazanie portretu zbiorowego, zarówno nauczycieli biorących udział w tajnym nauczaniu, jak i ogółu nauczycieli przedwojennych z omamianego terenu. Opracowując poniższą analizę, posłużyłem się 57 biogramami nauczycieli, z czego 40, było związanych z tajnym nauczaniem, pozostali byli

⁷⁷ ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, L. Petek, *Z historii tajnego nauczania...*

⁷⁸ Urodzony w 1905 r. w Krzeszowicach, ps. Tur, nauczyciel w szkole powszechnej w Krzeszowicach, aresztowany na skutek denuncjacji. Był więziony w Auschwitz i Buchenwaldzie, obozy przeżył. Po wojnie był represjonowany przez władze komunistyczne, pod zarzutem przynależności do band leśnych, działał również w szkolnictwie i spółdzielczości. Zmarł w 1976. Por. ANPANiPAU, ZBDO, *Słownik Nauczycieli*, sygn. K II-17, j. SN 4b, (materiał bez paginacji); *Materiały biograficzne*, sygn. K II-17 j. w 6/IV, por. materiał dot. Naturskiego Waleriana; ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, *Życiorys Waleriana Naturskiego*, msp, sygn D. 63/82.

⁷⁹ ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, *Życiorys Waleriana Naturskiego*, msp, sygn. D. 63/82, s. 12.

⁸⁰ ANPANiPAU, ZBDO, *Dokumenty*, sygn. K II-17, j. W6/III; ZSMZK, Materiał dotyczący tajnego nauczania na terenie Krzeszowic, *Życiorys Waleriana Naturskiego*, msp., sygn. D. 63/82, s.11 oraz kopia tajnej matury.

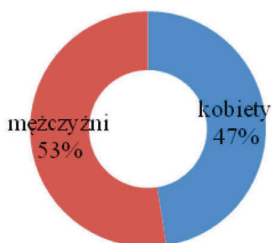
⁸¹ ANPANiPAU, ZBDO, *Sprawozdania i wspomnienia*, sygn. K II-17 j. w/5/II, s. 27.

⁸² W. Czarkowska, *Szkolnictwo średnie...*, s. 83.

ofiarami wojny lub uczyli w szkołach. Większość biogramów została opracowana przez Leona Harabasza⁸³. Korzystałem również z materiałów archiwalnych ANPANiPAU⁸⁴ oraz dokumentów zgromadzonych w Muzeum w Chrzanowie⁸⁵.

Wykres 1

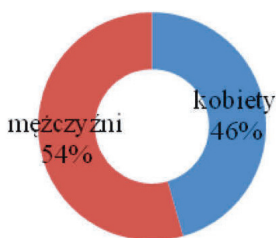
Nauczyciele biorący udział w tajnym nauczaniu wg płci

Źródło: Opracowanie własne na podstawie biogramów

Wykres 2

Nauczyciele wg płci (wliczając w to nauczycieli biorących udział w tajnym nauczaniu)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie biogramów

Analizując strukturę płci, pojawia się ciekawa konstatacja, że przedwojenna szkoła, a co za tym idzie również szkoła tajna, była zdominowana przez mężczyzn. Stanowi to zupełne przeciwieństwo dzisiejszej, sfeminizowanej oświaty. Dane przedstawione tutaj nie odbiegają znacząco od ogólnych danych dotyczących Małopolski, gdyż tam wskaźnik maskulinizacji wynosił 58,1%, a dla przedwojennego powiatu chrzanowskiego 59,8%. Taki stan rzeczy wynikał m.in. z tego, że zawód nauczyciela był w miarę pewnym i dobrze opłacanym, pozwalał więc na utrzymanie rodziny⁸⁶. Ale także i z tego, że nawet jeszcze na początku XX w. w wielu rodzinach pokutowało przekonanie, że zbyt wysokie wykształcenie nie jest dla kobiety niczym właściwym, wręcz przeciwnie, może utrudnić jej osiągnięcie najważniejszego celu, czyli wyjścia za mąż i urodzenia dzieci.

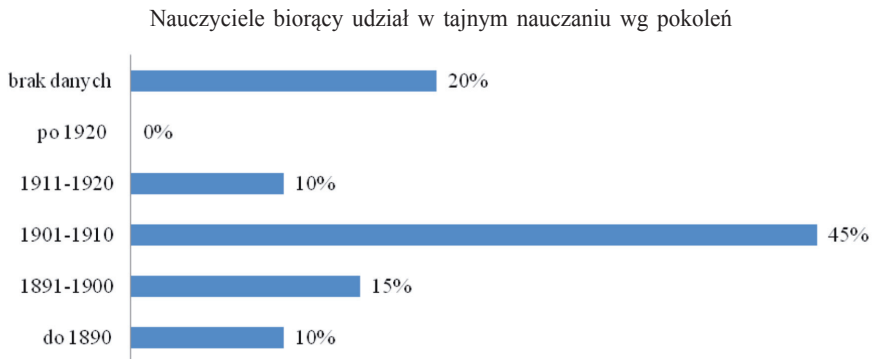
⁸³ L. Harabasz, *Powiat: Chrzanów*, [w:] *Słownik biograficzny nauczycieli w Małopolsce w latach II wojny światowej*, red. J. Chrobaczyński, Kraków 1995, s. 95–111.

⁸⁴ ANPANiPAU, ZBDO, *Słownik Nauczycieli*, sygn. K II-17 j. SN 4a, SN 4b (materiał bez paginacji) — nie podaje tutaj konkretnych nazwisk, jednak są to biogramy nauczycieli z gminy Krzeszowie.

⁸⁵ MCh, Zdio, sygn. MCh-S/2569/1-3 (materiał bez paginacji) — w tym wypadku również nie podaje konkretnych nazwisk, jednak są to postacie związane z omawianym terenem.

⁸⁶ Por. J. Chrobaczyński, W. Kruczek, *Nauczyciele...*, s. 31–33.

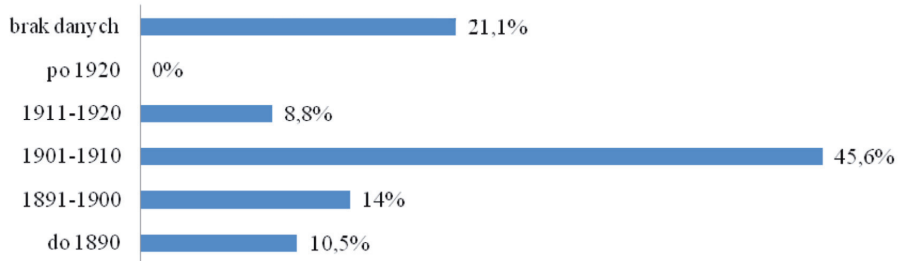
Wykres 3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie biogramów

Wykres 4

Nauczyciele wg pokoleń (wliczając w to nauczycieli biorących udział w tajnym nauczaniu)

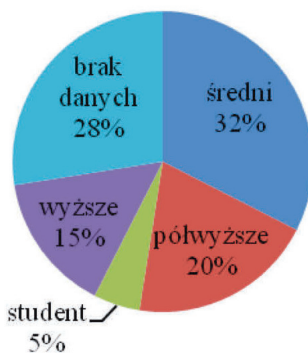
Źródło: Opracowanie własne na podstawie biogramów

Kolejne dwa wykresy (3 i 4) pokazują nam pokolenia nauczycieli zarówno dla ogółu, jak i tych biorących udział w tajnym nauczaniu. Celowo dokonałem podziału ze względu na dekady, ponieważ wprowadza to przejrzystość i ułatwia analizowanie wykresów. Jest to metoda często wykorzystywana w socjohistorii. Z obydwu wykresów wynika, że dominowali nauczyciele urodzeni w przedziale 1901–1910, mający w okresie wojny około 30–40 lat. Kolejną grupę stanowili nauczyciele nieco starsi, urodzeni dekadę wcześniej. Te dane również pokrywają się z danymi dla całej Małopolski i powiatu chrzanowskiego, gdyż wynosiły odpowiednio: 40% i 48,6%. Zauważamy też, że w tajnym nauczaniu biorą udział emerytowani pedagodzy (urodzenie do 1890 r.), oraz ci najmłodszy (urodzeni pomiędzy 1911–1920), absolwenci szkół średnich i uniwersytetów. Ta grupa, to osławione w literaturze Pokolenie Kolumbów, którzy brali najaktywniejszy udział w konspiracji, częstokroć walcząc z bronią w ręku⁸⁷. Brak danych wynika z luk w dokumentacji oraz z tego, że część biogramów była tworzona na podstawie wspomnień. Nie zmienia to jednak ogólnego obrazu tego środowiska.

⁸⁷ Tamże, s. 25–27.

Wykres 5

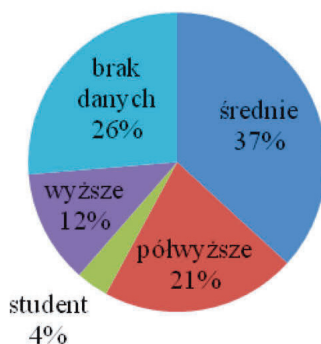
Wykształcenie nauczycieli biorących udział w tajnym nauczaniu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie biogramów

Wykres 6

Wykształcenie nauczycieli (wliczając w to nauczycieli biorących udział w tajnym nauczaniu)

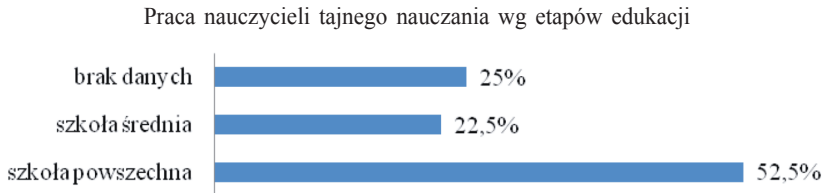

Źródło: Opracowanie własne na podstawie biogramów

Analiza wykresów 5 i 6, pozwala na wyciągnięcie wniosków, że najczęściej nauczycieli miało wykształcenie średnie oraz półwyższe (ukończone Seminarium Nauczycielskie bądź Państwowe Pedagogium). Procent ten wynosił odpowiednio dla biorących udział w tajnym nauczaniu 37% i 21%, a dla ogółu 32% i 20%. Przewaga akurat tego typu wykształcenia, wynika z tego, że na badanym terenie nie było szkół średnich, a jedynie powszechne, gdzie nie wymagano wyższego wykształcenia⁸⁸. Najmniejszą grupę stanowili nauczyciele najmłodszy, czyli studenci. W normalnym, przedwojennym nauczaniu oczywiście nie brali oni udziału, a owe 4% wynika z zawyżenia danych przez studentów biorących udział w tajnym nauczaniu.

⁸⁸ Tamże, s. 37–39.

Wykres 7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie biogramów

Wykres 7 obrazuje, jaki zakres nauczania prowadzili nauczyciele zajmujący się tajną oświatą — widzimy, że ponad połowa z nich uczyła w szkole powszechniej, a nieco ponad 20% w szkole średniej. Również i w tym przypadku jest to przedłużeniem stanu z okresu przedwojennego, kiedy na tym terenie nie było szkoły średniej, o czym już wspominałem.

W tajnym nauczaniu 12,5% nauczycieli stanowiły osoby duchowne. Warto także wspomnieć, że 14% nauczycieli zostało zamordowanych. Ogólne dane statystyczne podają, że na terenie całego kraju zginęło około 10% nauczycieli, z czego 52,4% stanowili nauczyciele wiejscy⁸⁹. Co może tłumaczyć, dlaczego na terenie Krzeszowic i okolic ten procent jest nieco wyższy. Z grupy 57 nauczycieli, 38,6% było ofiarami wojny, czyli np. osoby pobite, zwolnione z pracy bądź zamordowane. Jest to dość wysoki odsetek na tle ogółu, co może świadczyć o nasilonych represjach na tym terenie. Warto też wspomnieć, że 21,1% całości nauczycieli brało udział w innych formach konspiracji, np. kolportaż, walka zbrojna czy bycie łącznikiem.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując, należy stwierdzić, że Niemcy dążyli do zlikwidowania szkolnictwa i stworzenia narodu niewolników. Niemiecka okupacyjna polityka oświatowa była bez wątpienia funkcją systemu nazistowskiego. To jednak szkoła jawna była przede wszystkim, mimo tego, szkołą polską — uczniowie, nauczyciele, język — poważnie ograniczoną, ale myślącą i czującą po polsku. Pamiętajmy, że tajne nauczanie skupiło nauczycieli w różnym wieku, z różnym wykształceniem i różnego pochodzenia w dążeniu do tego samego celu. Trzeba też powiedzieć jasno, że nauczyciele krzeszowiczcy i małopolscy zdali ten trudny egzamin czasu wojny i okupacji.

Artykuł ten ma być próbą ukazania środowiska ludzi, którzy poświęcili najlepsze lata swojego życia, aby podtrzymać ducha narodu, patriotyzm i przeszkodzić okupantowi w świadomym tworzeniu luki edukacyjnej. Ma stanowić nie tylko próbę przybliżenia historii regionu, przez którą możemy obserwować zjawiska w większej skali (*case study*), ale przede wszystkim ma być ukłonem złożonym nauczycielom tajnej szkoły przez nauczyciela.

⁸⁹ Tamże, s. 226.

Gabriel Szuster

UNDERGROUND EDUCATION IN THE *GENERALGOUVERNEMENT*:
A CASE STUDY OF KRZESZOWICE

Summary

This study is based on primary sources from the archives of the Polish Academy of Sciences and the Polish Academy of Arts and Sciences in Kraków, Polish Teachers' Union in Warsaw, the Chrzanów Museum and the local Krzeszowice Association. During World War II underground education in Krzeszowice was coordinated by the Municipal Conspiracy Commission. After 1939 the pre-war Chrzanów county was divided between the GG and the Polish territories annexed by Nazi Germany. The boundary was in the immediate neighbourhood of Krzeszowice, a crucial factor in policies of the German authorities in this area. It seems that the structure of underground teaching in a small town like Krzeszowice was identical to one in the bigger urban centres like Cracow or Rzeszów.